

Om hur kungar blir till i ord

HENRIKA TANDEFELT*

Helsingfors universitet

John Edman Ansell, *Maktens tal och talets makt. Kunglig maktlegitimering i Erik XIV:s och Johan III:s tid*, *Studia Historica Upsaliensia* 271 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2021). 212 s.

John Edman Ansell undersöker i sin avhandling nedtecknad kommunikation mellan politiska aktörer under Erik XIV:s och Johan III:s tid 1560–1592. Avhandlingen behandlar en tumultuarisk tid i Sveriges historia, de tre decennierna efter Gustav Vasas död, och handlar om maktanspråk och argumentation. Edman Ansell studerar hur olika aktörer i det politiska toppskiktet i Sverige under 1500-talets andra hälft i tal och texter har orienterat och manipulerat sig fram i olika konfliktsituationer och hur deras retoriska lösningar sedan har levt kvar och påverkat följande retoriska situation. Texterna som studeras ingår i tre särskilda konflikter med en kamp om tolkning och legitimitet. De presenteras i kronologisk ordning så att de bildar kedjor av argument, positioneringar, motargument och motpositioneringar. Edman Ansell iakttar särskilt hur aktörernas etos och roller är beroende av den roll som motparten tagit, och är skapade för att effektivt motarbeta motpartens anspråk. Samtidigt visar han hur aktörer bands av retoriska val de gjort tidigare, och hur argument övertogs av den andra parten som såg nya möjligheter att plocka poäng av utgångspunkter som först skapats för någon annans ändamål.

Det första klustret av texter som studeras ingår i det Edman Ansell kallar den dynastiska krisen som omfattar argumentation om kungens respektive hertigarnas inbördes makt och rättigheter. Den avslutas med att Erik XIV förlorar kronan och hertig Johan blir Johan III. Den andra krisen är kyrkopolitisk och handlar om den rätta tron och dess uttolkande. Konkurrensen stod då mellan Johan III och hertig Karl och prästerskapet. Den tredje är

* Docent i historia; fakultetsopponent

den utrikespolitiska krisen om Johan III:s krig och argumentation om krig och fred.

Utgångspunkten för Edman Ansell's läsning av de politiska texterna är retoriken som han förankrar i fenomenet renässansen. Renässanshumanismens spridning över Europa, och med den vältaligheten som kom att forma sättet att tala och tänka i både lärda och politiska sammanhang, är den viktigaste kontexten som Edman Ansell knyter sin undersökning till. Han påminner läsaren upprepade gånger om att vi inte ska göra misstaget att uppfatta de uttalade åsikterna och rollerna som regelrätta avspeglningar av aktörernas innersta känslor eller tankar. Här bygger han särskilt på Kurt Johannessons många arbeten om retorik, och särskilt 1500-talets politiska retorik.

Avhandlingen är skriven med en tillgänglig stil och med ett klart grepp, men har också svagheter. Jag ska i det följande ta upp problem jag ser i kontextualisering, behandling av tidigare forskning, källor och begrepp samt metod och akribi. Samtidigt försöker jag ge en rättvis bild av det Edman Ansell gör och visar i avhandlingen.

Jag ska börja med kontexten. Trots att renässansen, humanismen och vältaligheten är själva utgångspunkten för texttolkningen beskrivs dessa på en mycket allmän nivå och tas för givna, som företeelser som inte behöver beläggas eller förankras i den region och det sammanhang som studeras i avhandlingen. Vi förväntas som läsare bara acceptera att de som skrivit de studerade texterna har fått retorisk skolning och att det har format stil och innehåll, men vad det exakt innebar utvecklas inte. Ändå finns det forskning som kunde ha visat vilken humanistisk skolning som getts den krets vars texter studeras. Även aktörerna, positionerna och strukturerna behandlas alltför mycket som självklara och oproblematiska. Här tycker jag att Edman Ansell borde ha satsat mera på att förklara kontexten omkring de texter, retoriska strategier och etoskonstruktioner som analyseras. Läsaren förväntas känna till vad centralmakten, kungen, riksråd och riksdag är i det svenska riket vid denna tid, liksom relationen mellan aristokratin, kungen och biskoparna tänks vara given och självklar. Regionen, Östersjövärlden utanför det svenska riket, existerar, men är också svagt tecknad. Det hade stärkt avhandlingen om den värld där de retoriska texterna skapades och konkurrerade med varandra hade getts lite mera utrymme och de olika positioner och intressen som kommunicerar hade ägnats lite större uppmärksamhet.

Att bygga en doktorsavhandling handlar alltid om avvägningar gällande vilka bitar som är relevanta och stödjer just det perspektiv som doktoranden anlägger. Avhandlingens i mina ögon ibland besvärande avsaknad av *kontext* har att göra med att det uttryckligen är *texten* som intresserar avhandlings-skribenten, alltså det som händer och görs i de studerade texterna och hur

dessas hänger ihop och påverkar varandra. Det är detta forskningsfrågorna handlar om.

Den första frågan handlar om hur texterna formades för att övertyga mottagarna och omgivningen om monarkens och centralmaktens rätt att handla enligt vissa mönster och med särskilda krav. I de studerade texterna kämpar till exempel idén att monarken och furstarna ska handla i enlighet med den traditionella familjeloyalitetens bud med den nyare idén att de ska utgå från och underställa sig institutionen kronan och de lagar som skapats för att upprätthålla den legitima ordningen. Den andra forskningsfrågan introducerar de element i texterna som Edman Ansell fokuserar på: vilka etos, troper och *commonplaces* användes i argumentationen? Den tredje frågan handlar om hur de retoriska valen påverkade hur kungen och centralmakten kunde agera. Den fjärde och sista frågan handlar om hur tolkningen av de berörda aktörerna och deras handlingar påverkas av att vi vet att texterna bygger på retoriska strategier. Det här är ändå snarare en utgångspunkt än en fråga. Redan i början av sin avhandling slår Edman Ansell fast att vi måste förstå att de texter som skapats på 1500-talet om Erik XIV, Johan III och de andra kungasönerna och aktörerna är retoriska och inte kan tas som neutrala källor eller vittnesmål om deras tankar, känslor eller handlingar.

Den fjärde frågan kommer av Edman Ansell's intresse för hur narrationer, roller och föreställningar som skapats i särskilda historiska konfliktsituationer levt vidare och senare blivit fasta delar av hur personer och relationer beskrivits i historiska verk. Den påminner om det uppdrag varje avhandlings-skrivent har att nagelfara tidigare forskning för att komma underfund med vilka uttalade eller outtalade utgångspunkter som har väglett den. Edman Ansell's inledande diskussion av det han benämner den gamla och den nya berättelsen om Erik XIV och Johan III är ändå mindre systematisk än man kunde önska sig. Den blir närmast en lite svepande språngbräda för honom att ta sats från med sina egna frågor, inte en metodiskt eller heltäckande gjord genomgång av tidigare forskning. Något kapitel med rubriken "Tidigare forskning" finns överhuvudtaget inte i avhandlingen, utan läsaren får leta efter sådan diskussion i "Undersökningens bakgrund" i kapitel 1 och i den bakgrund till ämnet som skissas i kapitel 2 som i hög grad är uppbyggd så att Edman Ansell relaterar och förklarar olika forskares undersökningar och slutsatser om olika för hans avhandling relevanta frågor.

Avsaknaden av ett regelrätt kapitel om tidigare forskning hänger ihop med att skribenten eftersträvar en tillgänglig stil och inte vill skrämman bort läsare med avhandlingsformens formalia, men resultatet är att den tidigare forskningen inte blir riktigt rättvist behandlad. När Edman Ansell talar om "det svenska nationella historiska narrativet" kan jag känna igen fenomenet, men samtidigt blir jag frustrerad av att han inte tydligt avgränsar var man

kan identifiera detta eller vilken forskning – eller annat – han avser. Rör vi oss i de museala iscensättningarnas och de populärhistoriska berättelsernas värld, eller skriver Edman Ansell om historieforskning i dag, och i så fall vilken forskning? Det sägs inte, men läsaren kan dra slutsatsen att det handlar om de svenska biografier om Gustav Vasa och dennes söner som getts ut. Ansatsen att visa hur dessa bygger på traditionella narrationer och renässansens exempla-litteratur förblir dock bara en ansats och Lars Ericsson Wolkes och Lars-Olof Larssons sätt att skriva om Vasasönerna beskrivs för ensidigt.

När Edman Ansell i detta sammanhang också konstaterar att "historie-skrivningen om kungar och politik" länge har "varit upptagen med olika aktörers personlighet" och att "den moderna biografien" kan sägas vara "en arvtogare till exempla-undervisningens historier" (s. 13) blir jag direkt upprörd över det intellektuella slarvet. Det första påståendet följs av en hänvisning till en artikel av Alf W. Johansson från 2007 som behandlar nästan men inte riktigt detta, och det andra påståendet beläggs inte alls. Bakgrunden till dessa allmänna påståenden är uppenbarligen de biografier över svenska 1500-talskungar som finns i avhandlingens litteraturlista, men historieskrivning om kungar och politik liksom den moderna biografien är mycket bredare kategorier som innehåller många olika slag av angreppssätt och teoretiska avvägningar. Med lite textanalys av den egna texten borde Edman Ansell ha kunnat formulera sig mera exakt, och med lite ansträngning hade han kunnat ge mera entydiga belägg på det han ville visa.

Det källmaterial som Edman Ansell bygger på är i första hand dokument som utgavs 1899 av Emil Hildebrand i *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521–1718, del 2, 1561–1592*. I ett anfall av avhandlingsskribentens blindhet för den egna texten – eller möjligen som ett resultat av leda vid korrekturläsning av käll- och litteraturlista – har Edman Ansell i sin källförteckning noterat en annan del av samma serie (åren 1521–1560, utg. av Oscar Alin och Emil Hildebrand 1887). I fotnoterna hänvisas också konsekvent felaktigt till denna tidigare utgåva av handlingar från Gustav Vasas regeringstid. Det är ändå Hildebrands utgåva från 1899 av politiska texter från åren 1561–1592 som har använts. Här hittas kungliga tal, öppna brev, underhandlingar, förhandlingar, förmaningar, betänkananden, berättelser, skrivelser, resolutioner med mera noggrant samlade och det är i denna samling Edman Ansell har letat och valt ut texter. Det här materialet har kompletterats med några andra centrala tryck, bland annat Laurentius Petris kröningspredikan 1561 och densammes skrift *Några spörsmål om den världsliga överheten* 1568, samt Johan III:s brev kallat "det hårda patentet" mot präster som skrivit en anklagelseskrift mot den nya liturgin 1587 som publicerades på 1700-talet i *Konung Carl den XI:s Rim-chronika samt konung Gustaf Adolphs påbäynte chronika*.

Källmaterialmässigt har det alltså erbjudits tryckta verk med texter som redan tidigare har valts ut som de centrala politiska texterna i svensk 1500-talshistoria. Arbetet med att bedöma texternas äkthet, och jämförelse mellan olika varianter av samma text, har redan i hög grad gjorts av tidigare utgivare och forskare och Edman Ansell har kunnat stödja sig på en forskningstradition. Han konstaterar också att han i de fall det varit möjligt har konsulterat originaldokumenten, men vilka texter det handlar om och vilken bedömning som gjorts beskrivs inte.

Också här hade det funnits utrymme för mera diskussion om fördelarna och nackdelarna med att utgå från dessa utgivna samlingar. Det här hade till exempel gett möjligheten att kommentera att det bara är män som deltar i de politiska dragkamperna i hans skildring och att de kvinnor som ingick i de berörda nätverken inte syns eller diskuteras i denna undersökning – Katarina Jagellonica och Karin Månsdotter är de kvinnor som nämns fler än en gång, men närmast som statister. Att kvinnorna och deras plats i den politiska kontexten saknas gissar jag bland annat beror på att de utgivna källorna härstammar från källutgåvor som sammanställts under en tid då man inte såg eller intresserade sig för att utreda kvinnors politiska målsättningar eller handlingar, eller försökte hitta spår av sådant i arkiven. Kvinnors inflytande, påverkan och agerande i de konflikter som behandlas hade krävt letande i andra källor och annan forskning.

Hur har då Edman Ansell arbetat med sitt material? Han konstaterar att han tar avstamp i retorisk analysmetod, men inte är ute efter att visa hur de studerade texterna förhöll sig till den klassiska retoriken, eller enligt vilka retoriska principer de skapats. Metoden är snarare en noggrann läsning av källorna som iakttar alla delar och element, underliggande betydelser, sammanhang, språkliga figurer eller annat. I Edman Ansell's fall är det särskilt vilka föreställningar om avsändare, mottagare, sakförhållande och konfliktens art som används i argumentationen som är under lupp. Han lyfter här fram fyra retoriska element som benämns *etos*, *commonplace*, *trop* och *panegyrik*. Den centralaste av dessa är *etos* som beskrivs som en synonym till *image* och som den bild avsändaren ger av sig själv i den retoriska texten för att ge budskapet bästa effekt, exempelvis gudfruktig, lärd, god fader. Edman Ansell studerar hur *etos* konstrueras i texterna och används som slagträ i konflikter. Ibland använder Ansell Edman "etoskonstruktion" också som begrepp för hur någon annans karaktär och roll formuleras retoriskt.

Med *commonplace* avses i avhandlingen fasta och igenkänningsbara, konventionella sammanhang eller roller – "den vise konungen", "kärlek mellan bröder" och så vidare. De här fasta, konventionella rollerna är som platser som har haft kända egenskaper och betydelser som har varit bekanta för både avsändare och mottagare. *Trop* däremot är i Edman Ansell's metodpa-

ket betydelsebärande ord och begrepp som till exempel ingår i föreställningen om den goda fadern. Med panegyrik avses ”ett sätt att försöka påverka konstruktionen av en annan aktörs etos” genom smicker och hyllande (s. 44).

Dessa företeelser som Edman Ansell har identifierat och studerar är väl valda och genom att analysera hur de fungerar i de olika texterna kan han säga intressanta saker om hur roller konstrueras och hur maktanspråk och handlingar legitimeras i de studerande texterna. Definitionerna av begreppen är ändå inte exakt desamma som används inom den retoriska teorin eller forskningen, utan Edman Ansell har skapat egna definitioner åt redan existerande begrepp. I den klassiska retoriken är etos en del av helheten etos, patos och logos, och avser konstruktionen av uttryckligen talarens karaktär och trovärdighet som bas för hela talet eller texten. Systemet med *commonplaces* eller *loci communes* är ett kategoriseringssystem av argument och idéer. Troper är bildliga uttryck som förändrar ordens vanliga betydelse (exempelvis metaforer) och panegyrik är lovprisande och hyllande tal eller text.

Edman Ansell har ändå tydligt beskrivit vad han avser med dessa begrepp och hur han använder dem, men han kunde ha varit tydligare med att reda ut relationen mellan den egna terminologin och den vedertagna. Det är symptomatiskt att avhandlingen saknar ett avsnitt om den klassiska retoriken och teorin. Etos är ett centralt begrepp, men vi får inte veta något om hur retoriken resonerar om till exempel relationen mellan etos, patos och logos, och så vidare. Det här ointresset för att diskutera relationen mellan de egna och de vedertagna begreppen hänger ihop med Edman Ansell's övergripande ointresse för att diskutera sina teoretiska begrepp. Dessa behandlas genomgående som självklara och oproblematiska, mera som beskrivande allmänord än teoretiska begrepp. Politisk kultur, politisk geografi, politiskt landskap, politisk topografi används utan närmare precisering. Samtalsordning, diskurs, diskursiv kamp, diskursiva strukturer och tolkningsföreträde hör också till avhandlingens begreppsvärld. Ordvalen positionerar undersökningen teoretiskt inom den språkliga vändningens fält, men eftersom detta lämnas okommenterat får läsaren själv avgöra vad detta innebär. Eftersom begrepp som diskurs, samtalsordning eller politisk kultur har använts på olika sätt inom olika forskningstraditioner och av olika forskare hade det varit till nytta för läsaren om Edman Ansell förklarat och diskuterat hur han själv använder begreppen.

Mina sista kritiska kommentarer gäller akribin. Slarvfelen är många och korrekturläsningen av fotnoter samt käll- och litteraturförteckning har inte skett med större omsorg. Fånga fel finns i de flesta avhandlingar, men här är de lite besvärande många. Luther 1544 finns i fyra fotnoter, men inte i källförteckningen, däremot hittas Luther 1983 i litteraturförteckningen och

den petiga läsaren kan undra om Martin Luther – eller Niccolò Machiavelli – verkligen hör hemma där bland forskningslitteraturen? I fotnoterna finns Johannisson 1974a och 1974b, men i litteraturförteckningen finns bara en Johannisson 1974 och riksregistraturen 1563-9 bland de otryckta källorna heter RR 156-9 i fotnoterna. Språkdräkten i citaten är moderniserad utan att det kommenteras, men några stickprov låter antyda att citat ur källorna ofta är korrekt återgivna även om ord ibland saknas eller skrivits av fel. Ett citat (s. 91) visar sig ändå inte alls vara ett citat, utan en förkortad återgivning av en lång passage i en instruktion från 1568 i *Svenska riksdagsakter* 1899.

De slarvfel jag hittat har inte påverkat Edman Ansell's tolkningar, men är så många att de kastar en viss skugga över undersökningen, vilket är tråkigt för det här är på sitt sätt ett intressant bidrag till forskningen om tidigmodern vältalighet, och forskningen kring hur kungar blir och har blivit till. I tre kluster av texter har Edman Ansell visat hur argument som lag och rätt eller lojalitet och tacksamhet, förmåga till dygd och goda relationer eller omoral och galenskap, har skapats och omskapats i argumentation och konflikter som följt på varandra och han visar på ett intressant sätt hur en retorisk situation formar den följande.